

מרחבים של פחד מפני טילים ורקטות

המפה של מרחבי ההתרעה שפירסם פיקוד העורף במהלך מבצע "צוק איתן" עלולה להיות הגורם המרכזי שמעצב בעתיד הקרוב את ההתיישבות בנגב המערבי והצפוני. רק שלום או הרתעה יציבה יוכלו להחזיר שיקולים גיאוגרפיים כלכליים לפיתוח הנגב

מבוא

בעת מבצע "צוק איתן" פירסם פיקוד העורף מפה המציינת 31 מרחבי התרעה בישראל וזמני כניסה למקום מוגן, ובה דירוג של התרעות לאוכלוסייה המקומית בעת ירי של טילים ושל רקטות. מבין המרחבים האלה סומנו ארבעה בעוטף עזה המשתרעים בצורה קונצנטרית למחצה מרצועת עזה צפונה, מזרחה ודרומה. זמני הכניסה למקום מוגן חולקו לשבע דרגות, החל מכניסה מיידית באותם יישובים הסמוכים לגדר המערכת, עבור דרך 15 שניות ביישובים הנמצאים במרחק של 10 ק"מ מגבול הרצועה, 30 שניות ביישובים הנמצאים במרחק של 10-20 ק"מ, 45 שניות ביישובים שבמרחק של 20-30 ק"מ, דקה ביישובים שבמרחק של 30-40 ק"מ וכלה ביישובים שבהם יש בין דקה וחצי ל-3 דקות עד לכניסה למקום מוגן - בהתאם למרחקם ממוקד הירי.

מטרתה של המפה הזאת הייתה, כמובן, לעורר את מודעות האוכלוסייה המתגוררת במרכז הארץ ובדרומה לסכנה הנשקפת לה בעת אזעקת "צבע אדום" ולהאיץ את התגוננותה בפרקי זמן קצרים ביותר. פיקוד העורף גם פיצל את מרחבי ההתרעה של המדינה ל-200

שבה קיימת מפה כזאת של מרחבי התרעה, שהיא בעצם מפה של מרחבי פחד, הממחישה את הסכנה האפשרית הקיימת לאוכלוסייה כה גדולה המתגוררת בחלק ניכר מהשטח הריבוני של המדינה. מפה כזאת היא בעצם יצירה קרטוגרפית ישראלית ייחודית המוסיפה ממד פסיכולוגי משמעותי לתפיסת המרחב במדינה על כל מרכיביו. אי לכך משמעותה וחשיבותה קיימות גם בעת הפסקת אש, משום שגם אז אין כל ביטחון שהירי לעבר ישראל מרצועת עזה ייפסק לחלוטין.

מאפייני הפחד ומרכיביו

מהו מרחב פחד? בספרו המפורסם Landscapes of Fear כתב הגיאוגרף הסיני-אמריקני Yi-Fu Tuan¹ בין היתר, שהפחד מורכב משני מתחים הפועלים ברוזמנית: הבהלה והדאגה. הבהלה עולה במקרה של הפתעה סביבתית מסוכנת החוזרת ונשנית מעת לעת. התגובה האנושית כלפיה היא הניסיון להילחם בה או לברוח מפניה. הדאגה היא התחושה או ההרגשה לקראת בואה של סכנה אפשרית, אף על פי שלא תמיד נמצא גורם סביבתי מוחשי המצביע ישירות עליה.

אזורי התרעה ממוקדים יותר כדי להאריך את זמן ההתרעה של נפילת טיל או רקטה ולמקד אותו כדי לאפשר לאזרחים לתפוס מחסה ולהפחית במידת האפשר את מספר הכניסות למקום מוגן. ארבעת מרחבי ההתרעה של עוטף עזה כללו את שטחי הנפות המנהליות רחובות, אשקלון ובאר-שבע, שאוכלוסייתן מונה 1.7 מיליון בני אדם שהם כ-21% מאוכלוסיית ישראל.

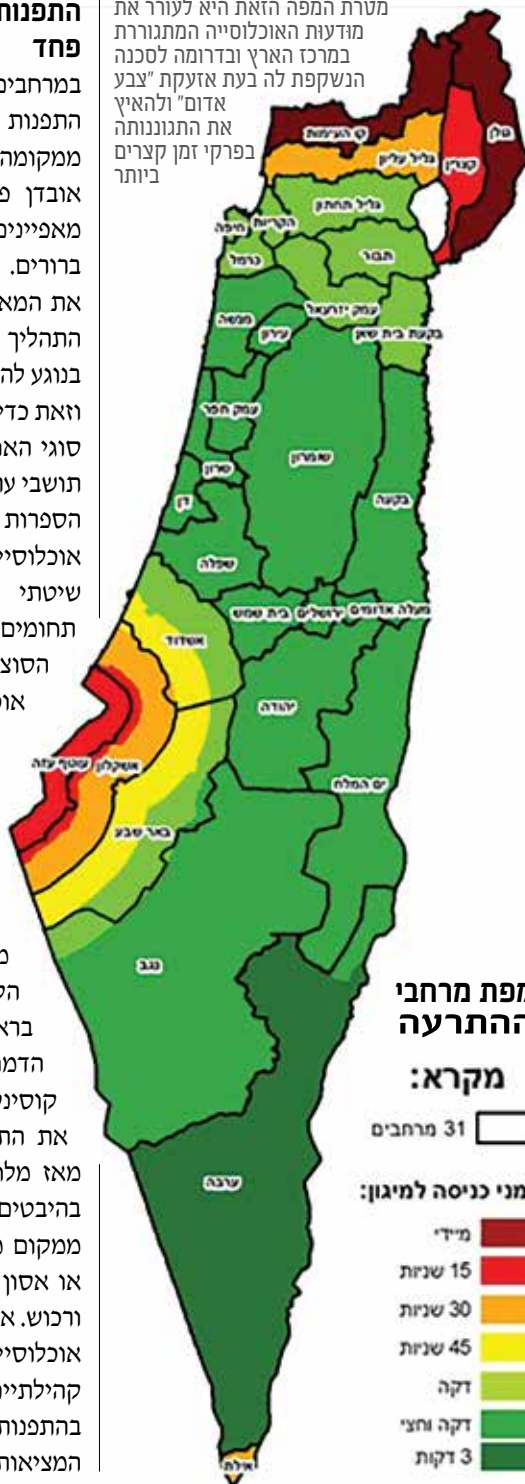
יש לציין כי מאחר שאין כיום מדינה בעולם שאוכלוסייתה חשופה לאיום מתמיד ויום-יומי של ירי טילים ורקטות ממקורות עוינים שמחוץ לגבולותיה הריבוניים, אין גם מדינה בעולם

מאחר שאין כיום מדינה בעולם שאוכלוסייתה חשופה לאיום מתמיד ויום-יומי של ירי טילים ורקטות ממקורות עוינים שמחוץ לגבולותיה הריבוניים, אין גם מדינה בעולם שבה קיימת מפה כזאת של מרחבי התרעה, שהיא בעצם מפה של מרחבי פחד, הממחישה את הסכנה האפשרית הקיימת לאוכלוסייה כה גדולה המתגוררת בחלק ניכר מהשטח הריבוני של המדינה

פרופ' אלישע אפרת
פרופסור אמריטוס בחוג לגיאוגרפיה
באוניברסיטת תל-אביב, חתן פרס ישראל לחקר
הגיאוגרפיה ל-2007

מטרת המפה הזאת היא לעורר את מודעות האוכלוסייה המתגוררת במרכז הארץ ובדרומה לסכנה הנשקפת לה בעת אזעקת "צבע אדום" ולהאיץ את התגוננותה בפרקי זמן קצרים ביותר

יותר מ-15% מהתושבים, ובאלה המרוחקים ממנה קילומטר או יותר נותרו פחות מ-50% "עם הקסאמים למדנו לחיות", אמר אורי סלע מניר-עם, "המנהרות זה עכשיו רעידת אדמה בשבילנו, תרתי משמע".²

התפנות של אוכלוסייה ממרחבים של פחד

במרחבים של פחד קיימת אפוא גם תופעה של התפנות עצמית של אוכלוסייה והתנתקותה ממקומה. אירוע כזה מתרחש כאשר נשקף אובדן פיזי וחברתי למרקם חיים, ויש לו מאפיינים דמוגרפיים, התנהגותיים ומרחביים ברורים. לפיכך מן הראוי לציין בהקשר הזה את המאפיינים הגיאוגרפיים והחברתיים של התהליך הזה על רקע התיאוריות הקיימות בנוגע להתפנות אוכלוסייה ממקומות יישובה, וזאת כדי להבין את המגמות האלה בנוגע לכל סוגי האוכלוסייה בישראל: דתיים, חילוניים, תושבי ערים וכפרים, מבוגרים וצעירים.

הספרות המדעית העוסקת בהתפנות של אוכלוסייה היא מועטת למדי, כך שדיון שיטתי בנושא הזה טבעי שיתייחס אל תחומים הלקוחים מהדמוגרפיה של ההגירה, הסוציולוגיה והפסיכולוגיה של התנהגות אוכלוסייה בתנאי לחץ וחירום ומהגיאוגרפיה המרחבית בכל האמור בדגמים ובצורות התיישבות ובהתאמתם לסביבתם החדשה. התחומים האלה עניינם בתופעות בלתי שגרתיות ובתגובותיהם של בני אדם אליהן.

מחקרים שיטתיים בנושאים הקשורים בפנינו אוכלוסיות פירסמו בראשית שנות ה-90 של המאה הקודמת הדמוגרפים וילבור זלינסקי ולצ'ק קוסינסקי מארה"ב ואחרים.³ אלה בחנו את התופעה הזאת ברחבי העולם, בעיקר מאז מלחמת העולם השנייה ואילך, ביחוד בהיבטים המרחביים של התפנות אוכלוסייה ממקום מגוריה שנגרמה עקב סכנת מלחמה או אסון טבע העלולים להביא לאובדן חיים ורכוש. אומנם רוב המחקרים נסבו על התפנות אוכלוסייה מערים ולא מכפרים ומיישובים קהילתיים, אך מדובר היה בכל המקרים בהתפנות שנעשתה הלכה למעשה מכורח המציאות, ולכן הממצאים שעלו מהמחקרים

מרחב של פחד הוא אפוא אזור שבו קיימים שני המרכיבים האלה בקרב האוכלוסייה המקומית, ובעקבות זאת פועל אצלה הרצון לרסן את הפחד - בין היתר בעזרת אמצעים פיזיים בשטח - כמו גבול, גדר, חומה ומקלט - שמייעים לשרוד. יתר על כן, מלחמה היא בעצם מצב שבו עלולה תחושת הביטחון במוכר להתפוגג. יש שחשים בסכנה כאשר לא ברור אם קיימת היכולת להתמודד איתה בגבולות המוכר, ועל כן עולה הספק בביטחון - מה שגורם לפחד. הפחד אינו נובע ישירות מנפילת רקטות וטילים, אלא מן האופן שאלה פוגעים במוכר ובידוע השומרים על האדם בחיי היום-יום. הפחד עשוי להיות חלש יותר אצל מי שחש שהמלחמה צודקת ונכונה על פי אמונתו ובקרב מי שיש לו מידע ושליטה על סביבתו.

מובן שביטויי פחד, מתח ודאגה הם תגובות טבעיות, ואין לראות בהם תחלואה נפשית. עם זאת, ייתכנו מקרים, בעיקר בעת חשיפה ישירה לאירוע מסכן חיים, שבהם יכולות להתפתח הפרעות נפשיות המתאפיינות, בין היתר, בסבל רב ובפגיעה בתפקוד. בשבועות שלפני מבצע "צוק איתן" וכן במהלכו אכן נוצרו מרחבי פחד במדינת ישראל עם התופעות האלה שצוינו לעיל.

אוכלוסיית עוטף עזה נמצאה כבר כמה שבועות לפני המבצע ברמות שונות של פחד מרחבי בהתאם למרחקה ממוקדי הירי של הפצמ"רים ושל הקסאמים מרצועת עזה, ובוודאי שגם בימי המבצע עצמו. לעיתים היה זה פחד גלוי, ולעיתים היה זה פחד נסתר או מודחק, אך בכל מקרה היה פחד - על אף דבריהם של נציגי השלטון המקומי במרחבים האלה בנוגע לחוסן הנפשי של התושבים.

ניתן לראות במרחבים האלה מרחבי פחד על פי תגובות תושביהם באותה העת. "43 שנה אני גרה פה, ומעולם לא פחדתי כמו שאני פוחדת עכשיו", אמרה אורית, חברה בקיבוץ כפר עזה. "המפלצת הזאת שקוראים לה מנהרות, זה סרטן עם גרורות".

האפקט המיידי של הפחד הזה התבטא בהתחזקות זרם התושבים שעזבו את יישוביהם עד יעבור זעם. כמה יישובים התרוקנו כמעט כליל מתושביהם. בניר-עם סגרו את חדר האוכל עד לשובם של החברים, בכפר עזה הגיעו 30 סועדים בלבד. על פי ההערכות, נותרו ביישובים הצמודים לגדר המערכת לא

על קצב גידולה של האוכלוסייה בדרום הארץ. בעוד שהמדינה נוקטת מדיניות של פיזור האוכלוסייה ומעודדת התיישבות בחבל הארץ הזה, הרי המפה הזאת עלולה להאט את גידולם של יישובי הדרום בכלל ושל עיירות הפיתוח בפרט.

גם ההשקעות במפעלי תעשייה במערב הנגב עלולות להיות פחות אטרקטיביות בעיני משקיעים. אלה יירתעו קרוב לוודאי מלזום ולהשקיע במרחבים שהם מסוכנים ורגישים מהבחינה הביטחונית.

ללא גידול באוכלוסייה וללא השקעה מספקת במפעלים חדשים עלול לקטון גם היקף הבנייה הפרטית והציבורית למגורים ביישובי הדרום בשל ירידה בביקושים, ואילו ערכן של הדירות הקיימות עלול לרדת מפאת הימצאותן במרחבים הנמצאים בטווחי ירי של האויב.

הקיום הכלכלי של הקיבוצים ושל המושבים בעוטף עזה עלול אף הוא להיפגע בעתיד עקב פגיעות חוזרות ונשנות בעיבוד השטחים החקלאיים - מה שעלול לפגוע קשות ביבוליהם. במילים אחרות, אם עד כה התבססו השיקולים לבינוי הדרום ולפיתוחו על שיקולים כמו המרחק ממרכז הארץ, הטופוגרפיה, טיב הקרקע, תנאי האקלים, הימצאות מקורות מים ונגישות תחבורתית, הרי עתה נוסף לכל אלה מרכיב חדש שלא הכרנו בעבר - הפחד המרחבי על גווניו. לראשונה נכנס אל שיקולי הבינוי והפיתוח גורם פסיכולוגי שעלול להשפיע על התכנון הפיזי האזורי ולשנות את סדרי העדיפות המסורתיות לפיתוח המקובלים בישראל. יש לראות בהופעת המרכיב הזה מחדל של ממשלות ישראל לדורותיהן שמצד אחד לא הצליחו ליצור תנאים של שלום ושל רגיעה עם הפלסטינים בכלל ועם אלה שברצועת עזה בפרט ומצד אחר לא הצליחו ליצור הרתעה אמינה שתמנע ירי על היישובים.

סיכום

מן האמור לעיל עולה שאזור הנגב המערבי והצפוני יצטרך לקבל בעתיד התייחסות שונה בבינוי ובפיתוח מכפי שקיבל בעבר. יתרונו של הנגב הוא במרחבי הפתוחים ובאי-ניצולם המלא עד כה, אך חסרונו הגדול הוא בריחוקו היחסי ממרכז הארץ, בדלילות אוכלוסייתו, באקלימו המדברי ובהיעדר מקורות מים. לפיכך, לאור נסיבות העבר הקרוב, לא יכולה

קיים יחס ישר בין המצב הכלכלי- חברתי של האנשים לבין נכונותם להתפנות. במצב של עזיבה ושל התנתקות הדרגתית מקדימים בעלי האמצעים את היציאה מן המרחב

הכרוכים בכך, וגם תמיד יימצא גרעין קשה של מתיישבים אשר מראש לא ירצה להתנתק.

אולם חשיבות מיוחדת יש לייחס להתפרסות הגיאוגרפית של אוכלוסייה הנאלצת להתפנות בגלל לחץ ביטחוני. ממצאי המחקרים בעניין הזה מעלים, למשל, שהנכונות להתפנות מיישוב או מאזור משתנה בהתאם למרחק שבו נמצא המוקד הגורם לה.

טווח ההתפנות של אוכלוסייה ממקום יישובה יהיה גדול יותר בקרב תושבים ארעיים מאשר בקרב תושבים ותיקים המושרשים במקומם. אולם ככלל, רוב המתפנים מעוניינים להתרחק, ככל האפשר, מהמקום המפונה, ולו רק עקב התסכול והסלידה מהאירוע שעברו. מתפנים הנוטשים את מקומם ואת אזורם והמעוניינים להמעיט, במידת האפשר, את השפעת ההתפנות עליהם, ואף להדחיקה ולהעלימה, יעשו זאת באמצעות הגדלת טווח התרחקותם ממקום האירוע.

הכרת הסביבה שאליה מתפנים וכן קשרים חברתיים עם קרובים ומכרים המתגוררים בה מגבירים את הנכונות להתנתק, מגדילים את חופש הבחירה היכן להשתכן מחדש ומשפרים את בחירת מקום המגורים הזמני או הסופי.

מהניסיון שנצבר בעולם גם עולה שהיעילות בהתפנות תושבים ממרחב מותנית בהכנה מוקדמת ובתכנון, ברמת הניהול של הביצוע ובמקורות הכספיים המוקצים לכך מטעם השלטונות. ככל שמרחב הפחד גדול יותר, כך ניתן לנהל את התפנות האוכלוסייה באמצעים טכנולוגיים מתקדמים יותר ולעשות זאת בצורה מסודרת יותר - אלא אם כן נקלע האזור למצב של פאניקה בלתי נשלטת בעקבות מטען רגשי, פוליטי, צבאי או לאומי של המתיישבים שקשה לרסנו.

משמעותה של מפת מרחבי הפחד

למפת מרחבי ההרתעה בישראל, שהיא בעצם מפת מרחבי הפחד לענייננו, יש משמעות רבה גם מעבר למטרתה המקורית בעת מלחמה. למשל, היא יכולה להשפיע בעתיד

האלה עשויים להיות רלוונטיים למדי לענייננו. מתוך הממצאים האלה עולה, למשל, שמשפחות גרעיניות נוטות להתפנות כיחידה אחת, אלא אם כן קובעים זאת התנאים המיוחדים אחרת ומכריחים אותן להפריד לזמן מוגבל בין נשים וילדים לגברים, בעיקר מטעמי ביטחון. נשים וילדים נוטים להתנתק מהר יותר ממקומם מאשר גברים צעירים בגילאי העבודה ומאשר משפחות ללא ילדים או בודדים. אנשים מבוגרים וזקנים נוטים פחות להתנתק ממקומם משום שאינם נמצאים לרוב בכושר ניידות, ולפעמים אין להם אמצעים פיזיים או כספיים למטרה הזאת. למבוגרים יש זיקה חזקה יותר אל מקום מגוריהם, הם יותר שמרנים ופחות בעלי עניין רגשי לפתוח בחיים חדשים במקום אחר.

במחקרים האלה גם נמצא שהמיועדים להתפנות מעדיפים, בדרך כלל, להתנתק מרצונם ולא תחת לחץ, אולם למעשה קשה מאוד להשפיע על אוכלוסייה המיועדת להתפנות לעשות זאת בעוד מועד ובאורח הדרגתי. גם כאשר השלטונות מכשירים ומכינים את האוכלוסייה לכך, אין בה היענות רבה ונכונות לכך. הדבר נובע מהזיקה הרגשית החזקה של התושבים אל הבית, אל השכונה ואל חברים וקרובים.

כמו כן נמצא שקיים יחס ישר בין המצב הכלכלי-חברתי של האנשים לבין נכונותם להתפנות. במצב של עזיבה ושל התנתקות הדרגתית מקדימים בעלי האמצעים את היציאה מן המרחב. הם אף יכולים להרשות לעצמם לשכור או לרכוש מגורים זמניים עד שיחליטו על יעד מגוריהם הקבוע. גם אנשים בעלי השכלה נוטים לעשות זאת משום שהם מסוגלים לרכוש מידע רב על הנעשה ועל הצפוי, ולהם גם מידע רב יותר בנוגע לאפשרויות של שיקום חייהם מחדש.

ניסיון התפנות קודם של תושבים מקשה מאוד על נכונותם להתפנות בשנית משום שכמעט שלא ניתן להניע אנשים לעבור חוויה כזאת יותר מפעם אחת. מידת הרצון והשאיפה של אוכלוסיית מתפנים לחזור אל האזור שממנו נאלצו לצאת תלויה, בדרך כלל, בעוצמת הטראומה שהפינוי גרם לה. ככל שזו הייתה גדולה יותר, כן פוחתת הזיקה אל המקום שממנו נאלצה להתנתק, אם כי יימצאו תמיד מי שירצו לחזור לשם בכל מצב על אף הקשיים

ילדים שפוגו מקיבוץ נירים במהלך מבצע "צוק איתן" מתארחים בקיבוץ משמר-העמק | מהניסיון שנצבר בעולם עולה שהיעילות בהתפנות תושבים ממרחב מותנית בהכנה מוקדמת ובתכנון, ברמת הניהול של הביצוע ובמקורות הכספיים המוקצים לכך מטעם השלטונות (צילום: רמי שלוש)

שיעור גדול יותר ממשאביה לנושאי הפיתוח החשובים העשויים להיטיב את חיי תושביה במרחבים הנידונים. דומה שהשלום העתידי יהיה בין המדינה היהודית הדמוקרטית לבין רצועת עזה המפורזת במסגרת המדינה הפלסטינית.

הקהילה הבינ-לאומית תידרש לערוב לכך שכל שטח ריבוני של ישראל יישאר בטוח לחלוטין. ההשתחררות מן העדיפות שניתנה עד כה לביצור מרחבי הפחד והמעבר אל מתן עדיפות לחזון ולמרחב הם שיעצבו כהלכה את מפת הנגב במאה ה-21.

הערות

1. Yi-Fu Tuan, *Landscapes of Fear*, Basil Blackwell, Oxford, 1980
2. ניר חסון ושיירלי סידלר, "הקיבוצניקים מעוטף עזה תופסים מרחק במקום מחסה", *הארץ*, 25 ביולי 2014, <http://goo.gl/UJn8r>
3. Wilbur Zelinski and Leszek A. Kosinski, *The Emergency Evacuation of Cities*, Rowman & Littlefield, New York, 1991

שלטון, שייאלץ לעסוק ללא הרף בביטחון פנים ובביצור הגבולות של מרחבי הפחד כתוצאה מאירועים כמו מבצע "צוק איתן", לא יוכל לקדם את הנגב על סמך סדרי עדיפויות ראויים

לחברה, לביסוס כלכלי, לקידום טכנולוגי ולשיפור איכות החיים והסביבה לאוכלוסיית האזור, יעשה כל מאמץ שהפיתוח בנגב ייעשה על סמך סדרי עדיפויות גיאוגרפיים, כלכליים וחברתיים. שלטון, שייאלץ לעסוק ללא הרף בביטחון פנים ובביצור הגבולות של מרחבי הפחד כתוצאה מאירועים כמו מבצע "צוק איתן", לא יוכל לקדם את הנגב על סמך סדרי עדיפויות ראויים. במילים אחרות: מצב של ביטחון ללא שלום ימנע התנהלות על פי סדרי עדיפויות אופטימליים לפיתוח הנגב המערבי והצפוני.

ככל שהמדינה תשתחרר מוקדם יותר מהאילוצים הביטחוניים, כך תוכל להפנות

הגישה בנוגע לפיתוחו הפיזי, היישובי והכלכלי של הנגב להישען על גבול ידידותי עם רצועת עזה השכנה כי אם על גבול סגור הרמטית ככל האפשר מתוך כורח של התגוננות והתבצרות. כמו כן לא ניתן יהיה בעתיד הנראה לעין למקם יישובים באזור הזה על פי תנאים פיזיים מקובלים של מקורות מים ושל אמצעי קיום כלכליים, אלא יהיה צורך להעדיף את מיקומם על פי השתרעות מרחבי הפחד כדי להבטיח את עתידם. גם לא ניתן יהיה לפזר יישובים קטנים במרחקים גדולים, כי אם יהיה צורך לרכז את הבינוי בסביבות באר-שבע שתמנה ב-2020 יחד עם סביבתה הקרובה יותר ממיליון נפש.

קידום ההתיישבות בנגב חייב יהיה להיעשות בעתיד במסגרת קבלת החלטות שקולה ובאמצעות דרכי תכנון מסודרים, גיוס הון וקביעת סדרי עדיפויות לפיתוח, שרובם נתונים בידי גורמים פוליטיים וממסדיים. שלטון, שבראש מעיניו נמצאים הדאגה